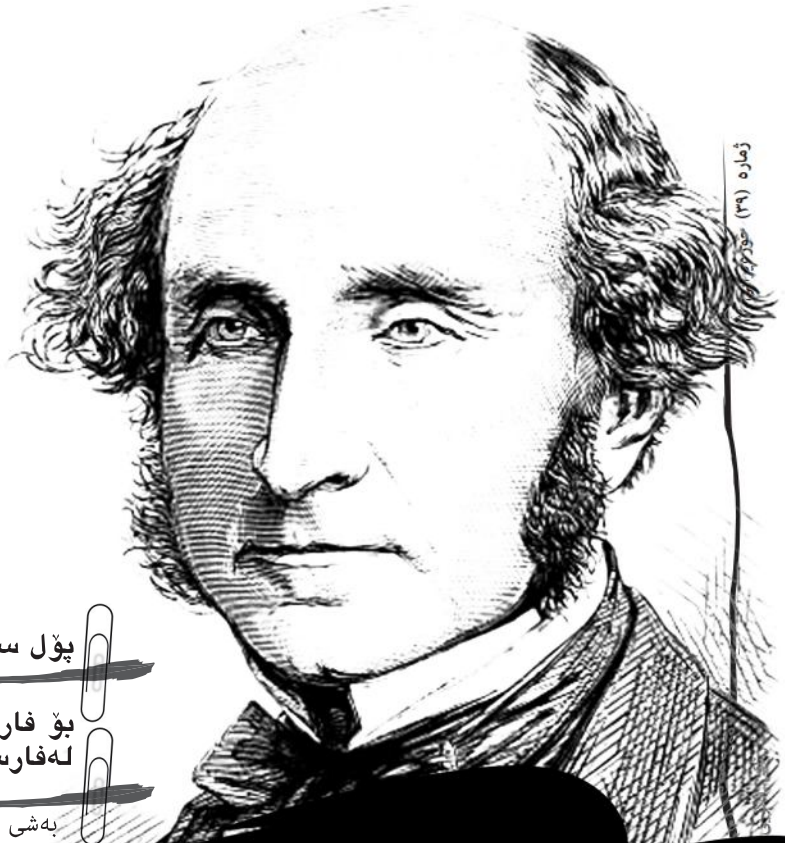

ئاشنابوون بە جۆن ستیوارت میل

پۆل ستراتێرن

بۆ فارسی:کازم فیروزمند
لەفارسییەوە: مادح ئەحمەدی

بەشی دووەم و کۆتایی

میل لە ساڵی (١٨٤٤)دا دەستیکرد بە خوێندنەوەی زانستی ئابووری، کە ئەو کاتە پیدەوترا ئابووریی سیاسی. ئەم بەشە تازە کرابووەوە. «ئادام سمیث» (٧٠) ساڵ پێشتر بناغەی ئەم بەشەی بە کتێبی «سامانی میلەتان» دانابوو.

میل لە کتێبی «بنەماکانی ئابووریی سیاسی» دا پتر لەژێر کاریگەریی ئەو بنەما ئابوورییانەدایە، کەبناغەکەی سەرەتا بەدەستی سمیث دانرا و دواتر ریکاردۆ پەرەی پێدا. ئەم نەرینە بە«ئابووریی کلاسیک»ناسراوە، بەڵام میل چەندین داهێنانی دیکەی لە بوارەدا کرد و ئەم نەرینە کلاسیکەی بۆ هەمیشە گۆڕی. قوڵترینەکەیان لە هەمووان ساکارترە: میل بەو ئەنجامە گەیشت، کە بنەما سەرەکییەکانی ئابووری پەیوەندییان بە بەرهەمهێنانەوە هەیە، نەک دابەشکردن. بەرهەمداریی کار، خاک، ئامێرەکان کەم و زۆر دەکرێ سەرکەوتوانە ئەمانە، بەپێی یاساگەلی بابەتیی تایبەت ڕێکبخرێن. ئەو یاساگەلە دەکەونەوە ژێر کاریگەریی فاکتەرگەلی وەک وەک سروشت (ئێروپڕی و قاتوقڕی)، بەرهەمداری(کار، ئامێرەکان). بەهەمان شێوەیە سامان بە پێی یاسا و هۆکارگەلی بابەتی پێکەوە دەنرێ و ئەو هەلەش دەڕەخسێنێ ئاکو لەرووی چەندایەتیشەوە زیاد بکرێ، بەڵام کاتێک سامانەکە پێکەوە نرا، نازانرێ چۆن پەرە بە دابەشکردنی بدرێ.

پێشتر، سمیت، ریکاردۆ و لایەنگرەکانیان لەکاتی دەرکەوتنی دەرەنجامی ئەو یاسا ئابورییانەی کە دایان دەهێنان، هەروا سوک لەبەرپرسیارەتی خۆیان دزیبوەوە. بازاڕی ئازاد خاوەن یاساگەلی «سروشتی»ی خۆی بوو و هیچیشی پێ نەدەکرا. کاتێک بازاڕ پڕ دەبوو لە شمەک، نرخەکان دادەبەزین و هەقدەستەکان بەگوێرەی ئاستی داوا بوو. کاتێک زەویی چاندن کەم دەبووەوە، کرێ زەویش بەرز دەبووەوە. پرسەکە لەمە نەدەترازا، رەنج و کوێرەوەریشی بەدواوە بوو. بۆچوونی میل لەمەڕ لاسەنگیی بەرهەمهێنان و دابەشکردن، لەوەندەی پەیوەندیی بە دابەشکردنەوە هەبووە، ئەم یاسا سروشتیانەی هەڵپێچا. کاتێ کە سامانێک بەرهەمهاتووە، کاتێ کە شمەک بۆ خستنە بازاڕ ئامادەیە، «مرۆڤ چ وەک تاک و چ وەک کۆ چۆنی پێ خۆش بێ، لەگەڵی دەجووڵێتەوە. چۆن حەز بکات دەیداتە ئەو کەسانەی پێی خۆشە.» دابەشکردن، یاسایەکی «سروشتی»ی نییە. «رێسا و یاسا باوەکان بەگوێرەی بیروباوەڕ و هەستی بەشی بڕیاردەری کۆمەڵگە دیاریدەکرێن و بەپێی کات وشوێنی وڵاتانی جۆراوجۆر گۆڕانکاریی زۆریان بەسەردا دێ و ئەگەر مرۆڤ بیەوێ دیسان دەکرێ ئاستی جیاوازییەکەیان زیاتر بکات». ئەخلاق لە بواری دابەشکردندا وەک فاکتەرێک سەیر دەکرێ. میل ئاماژەی بەوە کردوە، کەوا دەکرێ ئەخلاق لە ئابوریی سەرمایەداریدا سەنگ و بەهای پێبدرێ.

ئەمە ڕوانگەیەکی نوێ بوو. ئەم ڕوانگەیە لەگەڵ ڕوانگەی سوسیالیستەکانی سەدەی نۆزدە و مارکس کە هاوچەرخی میل بوون (کە لە هەمان ساڵدا «مانیفێستی کۆمۆنیزم» ەکەی بڵاوکردەوە کە میل بنەماکانی ئابوریی سیاسییەکەی تێدا بڵاوکردەوە) زۆر جیاواز بوو. مارکس و سوسیالیستەکان دەیانەویست بەگۆڕینی سەرجەم سیستمی ئابوریی بازاری ئازاد بۆ سیستمێکی سوسیالیستیی کۆنترۆڵکراو، ئەخلاق لە ئابوریدا بێننە گۆڕێ، بەڵام میل ئەخلاقی لە بنەڕەتدا دژی سەرمایەداری دەزانی. ناوبراو بە جیاکردنەوەی بەرهەمهێنان و دابەشکردن، دواتر ئەو پێشنیارەی هێنایە گۆڕێ، کەوا لەو شوێنانەی پرسی دابەشکردنی سامان لەگۆڕێدایە، با پشت بە پرەنسیپی سودگەرایی ببەسترێ.

دابەشکردنی سامان لەو کاتەدا زۆر دژی سودگەرایی بوو. وا لێکدەدرایەوە کە گوایا هەر بۆ ئەوە داڕێژراوە، تاکو زۆرترین کولەمەرگی توشی زۆرینەی خەڵک بکات. میل شۆڕشگێڕ نەبوو و بەتەماش نەبوو سیستمەکە بڕووخێنێ، بەڵکو ئەو دەیەویست لەرێی بۆچوونەکانییەوە ریفۆرمێکی وا لە سیستمەکەدا پێک بێنێ، کەوا ژیانی تێکڕای ئەوانەی تێیدا بوون خۆشتر بکات، بێگومان رێبازی سودگەرایی یەکەمین فەلسەفەی ئەخلاقی بوو، کە دەکرا لە پێکهاتەی ئاڵۆزی بازرگانیی نوێدا پشتی پێ ببەسترێ و کەسیش هەست بەوە نەکات کە ساویکانە، ناپوختە و بێ کەڵکە. ئەمەش بەشەو و رۆژێک باری ئابوریی نەدەگۆڕی، بەڵام وردە وردە کاریگەری و نەخشی لە ماوەی

> رێسا و یاسا باوەکان بەگوێرەی بیروباوەڕ و هەستی بەشی بڕیاردەری کۆمەڵگە دیاریدەکرێن و بەپێی کات وشوێنی وڵاتانی جۆراوجۆر گۆڕانکاریی زۆریان بەسەردا دێ

(١٥٠) ساڵی رابردوودا تاکو ئەمڕۆ بەردەوام زیادیکردوە. سودگەرایی، ئەگەرچی دەقاودەق دانیپێدا نەنراوە، کەچی تاکو ئێستا لە سەرجەم ئاڵووێری بازاڕی کاردا، لە دانوستان لەگەڵ یەکێتییە پیشەییەکان، لە ئاستگەلی بەڕێوەبەری و کارگێڕیدا دانی موچەدا لانیکەم رێنیشاندەری سەرەکییە. رەنگە کاریگەرییەکی راستەوخۆی بەسەر سەرجەم ئەو کارلێکە کۆمەڵایەتییانەوە نەبێ، بەڵام بێگومان چاکسازییان تێدا دەکات و دەرکەوتی هەموویانە. ئەمە پێوەرێکە کە زۆربەمان لە کاتی داوەریمان لەسەر دابەشکردنی سامان بەکاریدێنین. ئەوە خۆشە کە دەڵێن قازانجی زۆروزەوەندی خاوەن کۆمپانیا گەورەکان «بازاڕ دەیسەپێنی.» ئەمەش تەنیا وەک پرسێکی تایبەتی بەرهەمهێنان، لەو دیوی پرسگەلی ئەخلاقییەوە دادەنێن. رەخنەگرتن لە وەها ئەنجامێک دەگەڕێتەوە بۆ ئەو جیاوازییە سەرەتاییە کە میل کردویەتی

میل بۆ سوککردنی ئەو بارەی خەمەی سەرشانی، خۆی بەکارەکەیەوە سەرقاڵکرد. گرنگترین کێبێک کە لەم قۆناغەدا نوسیی، کورتەباسێک بوو لەمەڕ «سودگەرایی» . کێبێکە کە لە ساڵی (١٨٦١)دا بڵاو بووەوە

و پێداگرە لەسەر ئەوە کە پرسەکە، پرسی دابەشکردنە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە ئەم جۆرە بژاردنەوانە بەدەرن لە بنەوا ئابورییەکان و دەکەونە سنووری داوەریکردنی ئەخلاقییەوە. کارائرین چەمک لێرەدا، بە باوەڕی زۆربەی خاوەنرایان چەمکی بەسودمەندزانینی چاکەی گشتییە.

میل لە کانی نوسینی «بنەماکانی ئابووریی سیاسی»دا زۆرجار لانیکەم جارێک لە هەفتەدا لەگەڵ هەرییٹ ئیلۆر شێوی دەخوارد. هێشتا زۆری خۆش دەویست و دوائر رای گەیاند کە لەو قۆناغەدا هێندە کە ئیلۆر کاری نێکردوە کە وەک هاوکاری وا بوو و زۆربەی بۆچوونە نوێیەکانی لەوەوە وەرگرتوە، تەنانەٹ بەشێکی زۆری لە کێبەکەی ئەو نوسیویە. میل پێیوا بوو کە هەرییٹ زەینێکی «ئەواو هونەرمەندانە»ی هەیە. لەراستیدا «ژیری»یەکەی وای لێکردبوو، کەوا شایانی ئەوە بێ «لە ناو دەسەڵاندارانی مرۆڤدا، وەک بەرزترین کەس» ببێتە سەرتۆپ، بەڵام کەسانی دی، کە بەچاوێکی عاشقانەوە سەیریان نەدەکرد، بەچاوێکی تر سەیریان دەکرد: ژنێکی ئاسایی و کەم و زۆر لەخۆبایی. بەهەرحاڵ گومان لەوەدا نییە کە لە ماوەی ئەو ساڵانەدا هەرییٹ ئیلهامدەر و پشتیوانێکی گەورەی میل بوو. نەخشەکەی بەوردی، هێشتا ناڕوونە، بەڵام گومانی تێدا نییە، کە لە کاری یەکێک لە گەورەترین و ناسراوترین بیرمەندانی ئەو سەردەمەدا، رۆڵی هەبوو و رۆڵەکەشی گرنگ بوو. لەم سۆنگەیەوە ئێستاکە هەرییٹ ئیلۆریان خستوەتە ریزی پێشڕەوانی بزووتنەوەی فێمێنیستییەوە. میلیش دوائر ئەرکی خۆی بۆ رزگارکردنی ژنانداً بەجێهێنا و هەر وەک لە بەشەکانی ترِدا دەیبینین، لەم پێناوەدا زۆربەی بۆچوونەکانی ئیلۆر بوونە رێنیشاندەری .

لە ساڵی (١٨٤٩)دا مێردەکەی هەرییٹ کۆچی دواییی کرد. دوای تێپەڕینی دوو ساڵ کە ماوەیەکی گونجاو بوو، سەرەنجام جۆن ستیوارٹ میل لەگەڵ هەرییٹ ئیلۆردا زەماوەندی کرد. ئێستاکە ئیدی بەدور لە هەرچەشنە دەنگۆیەک، دەیانتوانی پێکەوە لە خانوویەکدا بژین. لە هەمانکاتدا جیا لەمەش پەیوەندییەکەشیان هەر وەک پێشو بەردەوام بوو. ئەگەرچی دڵنیاش نین، بەڵام هەموو بەڵگەکان وا نیشاندەدەن کە ئەم زەماوەندە، قەٹ پێکی نەگەیاندن. لە راستیدا ئەو ڕوانگە پاکەی کە بەرامبەر بەیەکتری بوویان، دەبوا گۆڕانێکی بەرچاوی بەسەردا هاتبا و لەم فۆرمەدا نەمابا، چونکە پەیوەندییەکەیان وای لێ هاتبوو هیچ کامیان نەیاندەتوانی بچوکترین پەیوەندیی جەستەیی پێکەوە بکەن. میل بە بەردەوامی دەفڕی و هەرییٹیش ئەوەندە خۆی لە نەخۆشی دابوو کە ئەمە ئاڕادەیەک پەکی خست.

پاش شۆڕشی هند، لە ساڵی (١٨٥٨)دا، کۆمپانیای هندی خۆرهەڵات هەڵوەشایەوە و دەوڵەٹ بەڕێوەبردنی ئەو وڵاتەی گرتە ئەستۆ. میل وەک بەڕێوەبەرێکی پایە بەرزی کۆمپانیاکە بە موچەیەکی باشەوە خانەنشین کرا. لەگەڵ هەرییٹ چوون بۆ باشوری فەرەنسا، تا بەڵکو هەرییٹ ئاووهەوای ئەوێی پێبکەوێ و چا بێتەوە. ئێستا ئیدی دەرکەوتبوو کە نەخۆشییەکانی هەرییٹ تەنیا دەرونی نین، بەڵکو تۆشی دەردەباریکەش بوو (کە رەنگە لە خودی میلەوە تۆش بووبێ، کە بەردەوام بە کۆخە کۆخ شین و مۆر هەڵدەگەڕا). کاتێک گەیشتنە ئەوینیۆن، هەرییٹ تۆشی ئایەکی زۆر تۆند بوو. میل هەر پێی دەکرا بەترس ولەرزەوە سەیری ژاکان و گەچڵانی خێرا و مەرگی هەرییٹی خۆشەویستی بکاٹ.

میل بۆ سوککردنی ئەو بارەی خەمەی سەرشانی، خۆی بەکارەکەیەوە سەرقاڵکرد. گرنگترین کێبێک کە لەم قۆناغەدا نوسیی، کورتەباسێک بوو لەمەڕ «سودگەرایی» . کێبێکە کە لە ساڵی (١٨٦١)دا بڵاو بووەوە و بریتی بوو لە نقیشک و کاکڵی بۆچوونە فەلسەفییەکانی، وانە سودگەرایی بنەمایی، کەوا لە سەرجەم بەرهەمەکانیدا رەنگیدابووەوە.

بۆچوونی قارەمانپەروەرانەی پێشوی میل، سەبارەٹ بە بێتنام و فەلسەفەی سودگەرایی کە ئەو داهێنەری بوو، لەسۆنگەی ئەو وەرچەرخانە دەرونییەی کە دوائر نێیدا رووی دا، بەشێوەیەکی بەرچاو

لەکزییدا. میل ناچار بووبوو کەوا زۆربەی بۆچوونەکانی بێنتام، بەتایبەت پێداگریی توندی لەسەر سروشتی ئەقڵانیی مرۆڤ، هەروەها ڕوانگەکەی لەمەڕ پێوانەهەڵگریی کرداری مرۆڤ (پێوانی چێژ) رەت بکاتەوە. ئەم بۆچوونە شیکارانەیە لە لێکدانەوەی ژیانی مرۆڤدا، تەواو بێ کەڵک بوو. ئەزمونی نوێ ئەوەی فێری میل کردبوو، کە «شرۆڤە بە ئاڕاستەی سڕینەوەی هەست و سۆزدا مل دەنێ.» بێنتام لایەنی هەست و سۆزی کۆمەڵگەی لەبیر کردبوو. سودگەراییەکەی ناوبراو تایبەت بوو بە خۆشگوزەرانییەکی ئەقڵانی. بریتی بوو لە جۆرە خێرخوازییەکی بەدور لە هەست. لەراستیدا سەرجەم بۆچوونەکەی بێنتام بۆ کۆمەڵگە، لەسۆنگەی پێداگرییە نیمچە ز ا نستییە رۆشنگەرییەکەیەوە و بەتایبەت لەبەر پێداگرییەکەی لەسەر عەقڵ، لە کەڵکی بڕابوو. ئاڵوگۆڕە مێژووییەکان، هەروەها ئەو جۆش و خرۆشەی کە ئافڕێنەری ئەو کۆمەڵگایە بوون، لەبەرچاوی نەگرتبوون. لەلایەکی دیکەشەوە سودگەرایی میل کەوتبووە ژێر کاریگەریی ژمارەیەک نوسەری رۆمانتیک (وەک ڤێردزۆرت و کالریج)، هەروەها یۆنانی کۆنەوە. بێنتام بەتەما بوو کە ڕوانگە کۆمەڵایەتییەکەی بە پشتبەستن بە دلۆڤانی و تێگەیشتنێکی قوڵ لە کرداری مرۆڤ هەموار بکات. کۆمەڵگەش هەر وەک ئەو مرۆڤانەی کە تێدا دەژیان، کەوتبووە ژێر تەوژمی رۆحی و سۆزدارییەوە.

ستیوارت میل و هاوسەرەکەی

سودگەرایی لە بنەڕەتدا لەسەر بنەمایەکی ئەخلاقی بنیاتنراوە ئەوەی کە چێژ باشە. بەهێزترین بەڵگە و ئارگیومێنتی فەلسەفیی دژی ئەخلاق، سەدەیەک پێشتر لە لایەن «هیوم»ەوە خرابووە بەردەست. «لە هەر سیستمێکی ئەخلاقیدا... دانەرەکەی بۆ ماوەیەک پشت بە میتۆدی باوی عەقڵ دەبەستێ و بوونی خودایەک دەسەلمێنێ، یان خۆی بە پرسگەلی مرۆییەوە سەرقاڵ دەکات، دواتر لە پڕدا هەستدەکەی کەئیدی شرۆڤەی بوون و نەبوون، گوزارەیەک نابینێ کە»دەبێ یان نابێ»ی لێ نەکەوێتەوە. گۆڕانکارییەکە بە خشکە یە ، بەڵام دوا ئەنجامی لێدەکەوێتەوە.» هیوم وێڕای رەخنەگرتن و لەقاودانی ئەم دوابەڵگاندنە بۆی دەردەکەوێ :» جیاوازیی نێوان کەسی و ناکەسی نە تەنیا گرێدراوی پەیوەندییەکی ژیرانەیە و نە تەنیا لە رێگای عەقڵەوە دەردەکەوێ.» ئەخلاق تەنیا بابەتێکی ئیحساسی و باوەڕدارانەیە، بەدەرە لە بیرکردنەوەی فەلسەفی. هەر فەلسەفەیەک کە لەسەر بنەمای ئەخلاقیات، وەک سودگەرایی بێ، دەبێ وەڵامێک بۆ ئەو بەڵگەیەی هیوم بدۆزێتەوە.

هەر لە سەرەتاوە دیارە کە سودگەراییی میل لەرووی بەڵگەوە، قوڵ و ژیرانەیە. «تەنیا بەڵگەیەک کە بۆ بەرهەستبوونی شتێک پێویستە، ئەوەیە کە خەڵک بۆ خۆیان ئەو شتە ببینن. تاکە بەڵگە بۆ بیستنی دەنگێک، ئەوەیە کە خەڵک دەنگەکە ببیستن. سەرچاوەکانی تری ئەزمونی ئێمەش هەر وان، بۆیە پێموایە، تەنیا بەڵگەی کەڵکمەندیی شتێک، ئەوەیە کەوا خواستی خەڵکی لەسەر بێ.»، پاشان بە لێزانییەکی تەواو زەڵاڵ و

شەفافەوە، دێنە سەر ئەوە کە»خواستن و بەردڵ کەوتنی شتێک، رق لێبوونی و بەئازاردەزانینی، کۆمەڵێک دیاردەی لێک جوێنەکراوەن، یاخۆ دەکرێ بڵێین بەشەکانی دیاردەیەکن... داواکردنی شتێک لەرووی سروشتی و ئیۆرییەوە ئەسنەمە، ئەگەر بەدڵ پێمان خۆش نەبێ.»

ئیلۆر

میل ئاگاداری بەڵگەکەی هیومە و دەیەوێ لێی دەربازبێ. ئەو لە بەڵگاندنەکەیدا جێ بۆ هیچ «دەبێ»یەک ناکاتەوە کە پێشان ئەنیا «هەیە»ی ئێدا بووە. لە باتی ئەوە ڕاستییەکی ڕۆحی دەخاتە بەرچاو. لێرەدا جێی خۆیەتی کە کاکڵەی پرەنسیپگەلی سودگەرایانەی بێننام کە هێشنا میل پابەند بوو پێیان، وەک خۆیان بنوسینەوە: «سروشت مرۆڤی خستوەتە ژێر دەسەڵاتی دوو سەروەری دەرد و چێژەوە. ئەنیا ئەمانن کە پێماندەڵێن، دەبێ چ بکەین، هەروەها ئەوەش دیاریدەکەن کە لە داهاتودا چ دەکەین... پێوەری ڕاست و ناڕاست گرێدراوی باڵادەستیی هەر یەک لەمانەیە. ئەمان بەسەر ئێکڕای بیر و کردارماندا زاڵن. هەر بزاوێک کە بۆ داماڵینی کۆتوبەندی دەست و پێمان دەیدەین، یەکسەر دەگەڕێنەوە بۆ سەلماندن و پشتڕاستکردنەوەی... بنەمای سودگەرایی.» میل ئەمە دەسەلمێنێ و دەڵێ:» من سود، لە هەر پرسێکی ئەخلاقیدا، بە یەکلاکەرەوە دەزانم.»

هەر لە سەرەتاوە ڕووی دەمی هیوم لە بەڵگاندنی سودگەرایە. بنەمای سود بێگومان خەتاباره:» ئەوەی دەمانەوێ ئەنجامی بدەین چێژە، چێژە کە دەبێ ئەنجامی بدەین.» هەنگاوی دواڕیش خەتاباره: دابینکردنی ئەوپەڕی ڕەزامەندی لە «دابینکردنی زۆرترین چێژ بۆ زۆرینەی خەڵک»ە. بەم پێیە دەبێ بەدوای «دابینکردنی ئەوپەڕی چێژ بۆ زۆرینەی خەڵک»ەوە بین. بەو حاڵەش میل و بێننام هەردووکیان لەو باوەڕەدا بوون کە لەڕێی ڕاستییەکی دەروناسییەوە، وەڵامی بەڵگاندنە فەلسەفییە ڕوونەکەی هیومیان داوەنەوە. بەپێی ئەم هەیە دەجووڵێنەوە و بەم شێوەیە دەبێ بجووڵینەوە. ڕاستییە دەروونییەکە نەک هەر بوو بە ئەرکێکی ئەخلاقی، بەڵکو ئەم دووە(هەیە و دەبێ) محاڵ بوو دابەشبکرێن.

بەڵگاندنی سودگەرایانە لە ڕوانگەی ئێمەوە لە سەدەی بیستوێەکدا بەڵگەنەویستە. ڕاستییەکەی ئەوەیە کە ئێمە لە سەردەمی سودگەراییدا دەژین. بەڵگاندنەکەی بێننام و پەرەپێدانی لە لایەن میللەوە، تا دەهاتە لایەنگری زۆرتری بۆ پەیدا دەبوو، ئاکو ئەوپەڕی چێژی بۆ زۆرینەی خەڵک دابینکرد. لە سەدەی بیستەمدا هەوڵ دەدرا حاشا لەوە بکرێ کەوا ئەم پرەنسیپە کارەسانی لێکەوتوەتەوە. ئەنانەت لەو چەند حاڵەتە دەگمەنەشدا کەوا لەم پێناوەدا هەوڵیاندا، خەتاباره‌کان ناچار بوون وابنوێنن کەهەر بە پێی ئەو پرەنسیپە جووڵاونەتەوە. کۆمۆنیزم لە ئیۆریدا لایەنگری ئەمە بوو، هەروەک چۆن لە لافێنەگەلی مەزنی گەورەتر لە قەبارەی سروشتیی خۆی پرۆپاگەندەی بۆ دەکرا، ئەم پێیوابوو، هەلی دابینکردنی ئەوپەڕی ڕەزامەندیی هەموان لە داهاتودا دەڕەخسێ. فاشیزم لە ئیۆریدا پشتی بە فۆرمێکی سنووداری ڕەگەزپەرەستانەی سودگەرایی بەست: ڕەزامەندیی نەژادی بەرزتری جیهانگیر بوو. ئەمانە هەر دووکیان(کۆمۆنیزم و فاشیزم) کۆپی و لاساییکردنەوەی بنەمای لیبراڵی میل بوون.

سودگەراییی لیبراڵ، بەو شێوەیە کەوا میل دای ڕشت، لە هەر کۆمەڵگەیەکدا لەگەڵ کرانەوەی فەزا

و زیاتر بوونی ئازادی برەوی زۆرتری پەیدا دەکرد، بەچەشنێک کە بنەمای سود ئێستاکە بووەتە بنەمایەکی دەستوری لە سەرجەم مۆدێلی دیموکراسیگەلی ئازادی رۆژئاوادا. هیچ کاربەدەستێک تەنانەت بیر لە دژایەتیکردنیشی ناکاتەوە. تەنانەت تەئکیدیش لەسەر چەسپاندنی پتری ئەم پرەنسیپە، لەژێر ناوی چاکەی گشتیدا دەکرێتەوە و مەبەست لێشی چێژ و رەزامەندیی ئایندەیە.

بەڵام هەر بەراست ئەم چێژە چییە؟ چی دەبێتە هۆی رەزامەندیی ئێمە؟ میل لە سەرەتاوە دەیزانی کە کێشەکە هەر ئەمەیە. میل زانیی کە «سودمەندی» یان چێژ بەگوێرەی پرەنسیپەکەی بێنتام زۆر بەرتەسک و داخراوە. بێنتام ئاوا سودی پێناسە کردبوو:» (سود) بریتییە لەو کوالێتییەی کە لە هەرشتێکدایە و سودێک، ئیمتیازێک، چێژێک، چاکەیەک، یان سەروەرییەک... یان... لێ شین دەبێ و دەبێتە کۆسپ لە بەردەم چارەڕەشی، رەنج، خراپە، یان ناڕەزامەندییەکدا.» ئەمە رەنگە زۆر گشتی بنوێنێ، بەڵام کاتێ کە ئەم حیسابی چێژەی ناوبراو، پراکتیزە دەکرا، زۆر سەیر سادە و سەرەتایی دەنواند. حیساب دەکرا چەندایەتیی پێی لێک بدرێتەوە، بەڵام بۆ پێوانی لایەنی چۆنایەتی کۆڵەوار بوو. بەکردەیش وا دەرچوو. سودەکەی بێنتام تاکو رادەیەکی زۆر تەنیا لە نزمترین ئاستی چێژگەرایانەدایە.

لە لایەکی دیکەوە، پێناسەکەی میل چەمکی چۆنایەتی و پێشکەوتن لە بەرچاو دەگرێ:» دەبێ بەپێی بەرینترین پێناسە، سود ببێتە بنەمای خێر و بەرژەوەندیی بەردەوامی مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی پێشکەوتو.» خاڵێک کە لە هەناوی ئەم بۆچوونە لەمەڕ رەزامەندیدا، خۆی حەشار داوە بریتییە لە تێرمی باشترکردنی کاروبار. میل لێرەدا هاودەنگە لەگەڵ نوێترین ئەندێشەی سەردەمی خۆیدا. رێک دوو ساڵ پێش بڵاوکردنەوەی سودگەرایی، داروین کتێبی «بنەمای جۆرەکان» ی بڵاو کردبووەوە. بۆچوونەکانی میل لە مەڕ پێشکەوتن لەگەڵ پرسی تەکامولدا ناکۆک نەبوو، بەڵام زۆر بەتوندی لە ڕوانگەی «هەیە / دەبێ»ی هیومدا تێکدەگیرا. (پێشکەوتن بۆ کۆمەڵگە قازانجی هەیە، ئێمە دەبێ بۆ پێشکەوتن تێ بکۆشین.) ئەمەش لەپراتیکدا بێ عەیب دیار بوو. وا دەرناکەوێ کە کێشەیەکی هەبێ. چەمکی پێشکەوتنی مرۆڤ، وەک چێژ، بە تەواوەتی قبوڵدەکرا. ئەمەش لە چەرخی سودگەرای ئێمەدا وەک دەستور سەیر دەکرێ. (تەنانەت حزبە کۆنسێرڤاتیڤەکانیش پێیان باشە بەبیانووی لایەنگری لە پێشکەوتنەوە چاپۆشی لەپێناسەکەی خۆیان بکەن.)

میل دووپاتی دەکاتەوە کە بایەخی هەموو چێژەکان وەک یەک نییە. رەزامەندیی راستەقینە بەرهەمی چێژی بەرزتری «کامڵبوونی رۆحی»یە. کاتێک بەکردەکی سەرکەوتوتر دەبین کە ناڕاستەوخۆ مەبەستمان گەیشتن بە رەزامەندی بێ. ناوبراو لەسەر کاریگەریی هەقیقەت و جوانی پێ دادەگرێ. ئەمانە پێویستیان بە پەروەردە کردن و هەستەوەرییە. زانایی و هەروەها ئەزمون دەبنە هۆی تێگەیشتنی قوڵتر لە رەزامەندی. بەم پێیە سودگەرایی میل دەکەوێتە سەروی تاوتوێکردنی چێژخوازی کە لە نزمترین ئاستدایە، بەڵام ئەمە زۆر زیاتر لە تایبەتمەندیی بژاردە سالاریی دەگرێتەوە. تەنانەت بێنتامی حیسابکەر بوو، دانی بەوەدا نابوو کە هەندێ جار مرۆڤ دەتوانێ بە کارێکی زۆر سادە وەک گوێدان بە سەمفۆنیایەکی قوڵ، چێژێکی زۆر وەر بگرێ. «با واز لە دەمارگرژی بێنین، یاریی هەقلی مەقۆ بە قەدەر زانست و هونەری شیعر و مۆسیقا بەبایەخە.» لێرەدا وادیارە حیسابی چێژەکەی ناوبراو لەرووی دەروونناسییەوە گونجاو بوو.

بەو حاڵەش میل ئاگاداری ئەم بابەتە بوو و تەنانەت کەڵکی لێوەرگرت و ریشەیەکی لیبراڵی لە سودگەرایی زیاد کرد. بایەخی چێژ لەوەدایە کە ژیانی خەڵک خۆشتر دەکات. لە هەمانکاتدا بایەخدان بە خەڵک دەبێ، لە پێناو بەرژەوەندیی گشتیدا بێت. نابێ بەزۆرەملێ بێ. رەزامەندی کاتێک لە کۆمەڵگەدا زیاتر برەو پەیدا دەکات کە هەرکەسێک ئازاد بێ لەوەی بە دوای رەزامەندیی خۆیدا بگەڕێ. تاکە مەرجی پێویستیش بۆ ئەمە، ئەوەیە کەوا ئەم بۆچوونە تایبەتانە لەمەڕ رەزامەندی، سنوری یەکتر یان هیی چاکەی گشتی نەبەزێنن. باسکردنی ئەم چەشنە سەرپشککردنە لە لیبراڵیزمدا بەسەر ئەو بەڵگەهێنانەوە زۆر دووپاتەکراوەیەی دژی «دابینکردنی ئەوپەڕی رەزامەندی بۆ زۆرینەی خەڵک» سەردەکەوێ. ئەم بەڵگەهێنانەوەیە، بەروونی و دواجار، سودگەرایی بە ئاراستەیەکدا دەبرد، کە دژی لە سێدارەدان لە پێش چاوی خەڵک دەگرت. لەهەر بارێکەوە لێ بڕوانین، چێژی سادیستی زۆرینە، بێگومان لەسەرو

چارەڕەشی ئاکەوە دانرابوو. لەم خوێندنەوە دەسنوەرنەدەرانەیەی میلدا بۆ سودگەرایی، ئیدی ئاک نەدەبووە قوربانی چێژی سادیستییانەی زۆرینە.

شرۆڤەی لیبرالّی میل بۆ رەزامەندی هەرکەس بە گوێرەی سەلیقەی خۆی چەند شێوازێکی دیکەی لە حیسابکردنی رەزامەندی و پێوانی گشتییدا دروستکرد. ئێستا کانی ئەوەیە رەزامەندی شرۆڤە بکرێ و بوار بدرێ بە هەموو چەشنە لێکدانەوە و بۆچوونێک لەسەری. لە لایەکی دیکەوە دەکرێ بڵێین لە کەشێکی وادا، ئیدی پێوانی ئاسنی رەزامەندیی ناک نە دەستدەدا و نە پێویستیشە. چۆن دەکرێ ئەوپەڕی رەزامەندیی زۆرینەی خەڵک مەزندە بکەین؟ بێگومان دەبێ پشت بە پێوەرێکی ئەزمونیی باو ببەستین: ئەویش رێککەوتنی گشتییە.

ئەمە لەگەڵ لۆژیکی میل دێنەوە و ئەزمونگەرایی، لیبرالّیزم و سودگەراییەکەی ئەبا دەکات. کانێک هەرکەسێک ئازادە کەوبەپێی حەز و سەلیقەی خۆی بەدوای رەزامەندیدا بگەڕێ، ئیدی دۆزینەوە و گەیشتن بە رەزامەندی دەبێتە بابەتێکی ئەزمونی و ئەجرەبی. هەرچەشنە پێوان و هەڵسەنگاندنێکی رەزامەندی گشتیش لەمە بەدەر نابێ. هیچ وێنا و چەمکێکی پێش وەخت یان باڵا، لە گۆڕێدا نابێ و پێوانەی ئەجرەبیی رەزامەندیی گشتیش لێکچوونێکی بەرچاوی لەگەڵ ئەنجامگیریی»ئیلقائی، پێوانەیی»دا دەبێ. ئەمەش بۆ خۆی هەڵەهەڵگرە، بەڵام دووپاتبوونەوە، کاربڕی و راستبوونەکەی بەهێز دەکات.

بە قسەی میل «ئەنیا بەڵگەیەک کە دەکرێ بۆ شایانی ویستن بوونی شتێک بخرێنە بەرچاو، ئەوەیە کە خەڵک بە کردەکی ئەو شتەیان بوێ.» ئەمە رەنگە وا دەرکەوێ کە لە بازنەیەکدا دەخولێنەوە، دورە، بەڵام جارێکی دیکەش وا دێنەوە بەرچاو کە لایەنی دەروناسییەکەی، بەسەر بۆچوونی «هەیە \ دەبێ»ی هیومدا باز دەدا. هەروەک میل لە درێژەی قسەکانیدا ئەئکید دەکاتەوە کە «ئەگەر ئەو ئامانجەی رێبازی سودگەرایی بۆ خۆی دیاریدەکات، لە ئیۆری و پراکتیکدا کرابایەتە ئامانج و قبوڵ نەکرابایە، هیچ شتێک نەیدەتوانی کەسێک رازی بکات کە وایە.»

بەڵام ئایا ئەمە ئێکڕای وێنەکەیە؟ بێگومان هەندێ جار دەکرێ بەدوای شتێکی لە چێژ بەدەر بین. دەکرێ پابەندی مرۆڤدۆستی و ئەرکناسی بین. میل دان بەوەدا دەنێ کە دەکرێ بەپێچەوانەی ویستە کانییەکان بجووڵینەوە، «بەڵام ئەنجامدانی کاری دروست»یش چێژ و رەزامەندیی لێ دەکەوێنەوە وەک بەخۆنازین، چێژ وەرگرتن لە سەنگ و قیمەتی خۆت لە ناو کۆمەڵگەدا و هتد... . بەم شێوەیە پەروەردەکردنی فەزیلەت دەکرێ رەزامەندیی ناک و کۆمەڵگەی بەدواوە بێ. بەم شێوەیە شارەزاییەکی قوڵتر لەمەڕ رەزامەندی پەیدا دەکەین کە زیاتر لە «کەمالّی رۆحی» نزیکمان دەکاتەوە.

پێداگریی میل لەسەر گەڕانی ناک بەدوای رەزامەندیی خۆیدا وا دەکات، کە ناک خۆی بەشێوەیەکی سودمەند و گشت بینانە پەروەردە بکات. بەمجۆرە دەتوانێ کامڵ ببێ و پەی بە ئێکڕای ئواناکانی خۆی بەرێ. ئەمەش هەر بۆ خۆی ئۆزێک گەشبینانەیە. بێگومان خوێندنەوەکەی میل بواری بۆ ئەم خۆشبینییە خۆش کردوە، بەڵام ئەوەی کە ئاخۆ وا دەبێ یان نا، بابەتێکی دیکەیە. دەروناسی ئێمە ئەگەر هەلی بۆ بڕەخسێ، هەمیشە بەرەو خۆشی و رووناکیمان نابا. هێندەی ئەمەنی نەوەیەکی دیکە کاتی دەویستە، ناکو فرۆید ئەو دەورە سەرەکییە شرۆڤە بکات کە دەرونپەژاری، نەستە، پاڵنەرە خۆ وێرانکەرەکان لە ژیانی ئایبەنی ئێمەدا دەیگێڕن. لە لایەکی دیکەوە، لیبرالّیزمی میل رێی لە دەسوەردانی باوک سالارانە لە ژیانی کەسانی ئردا دەگرت، بەو بیانوەی کە گوایا زۆربەی خەڵک مەسڵەحەنی خۆیان نازانن . لە سەردەمی میلدا، ئەنانەت رۆشنگەرانەترین هەوڵەکان بۆ چاککردنی باری کۆمەڵایەنی زۆرتر هەر لە ئەم بنەما باوک سالارانەیەوە سەرچاوەیان دەگرت: کە کەسانی ئاقڵ و ژیر باشتر دەزانن. بێگومان بێنئام و باوکی میلیش هەر وا بیریان دەکردەوە. رەنگە جۆرە باوەڕێکیان بە ئازادی و دەسەڵات هەبوو بێت، بەڵام دواتر دەردەکەوت کە باوەڕێکی یەکجار ئایدیال و ئیۆریکە و بابەتیانە نییە. جارێکی دیکە ئەزمونی راستەوخۆ، دەسکەوتی بۆ میل هەبوو. هەر ناکێک مافی خۆیەتی لە ئازادییەکەی کەڵک وەربگرێ و بۆ خۆشی شرۆڤەی ئەو ئازادییە بکات.

بەم پێیە جێ سەیر نییە کە لەم سەردەمەدا میل کاریگەرترین کتێبی لەمەڕ فەلسەفەی سیاسی، واتە « لەبارەی ئازادییەوە» بڵاوکردەوە. میل لە پێشەکییەکەیدا دەڵێ کە لەسەر پرسی فەلسەفیی ئیرادەی ئازاد یان جەبر و ئیختیار ناڕوا، بەڵکو بایەخی داوە بە «ناوەڕۆک و چوارچێوەی ئەو دەسەڵاتەی کە کۆمەڵگە دەتوانێ

بەشێوەیەکی یاسایی بەسەر ئاکدا پراکتیزەی بکات.» لە درێژەدا دەڵێ: «ململانێ لە نێوان ئازادی و ئۆتۆریتەدا زەقترین ئایبەتمەندیی چەند بەشێکی مێژووە، کە هەر لە کۆنەوە دەیناسین»، هەروەها دەیسەلمێنێ کە ئەمە هێشتاش» سەرەکیترین ئایبەتمەندی»ی دنیای ئەمڕۆیە هەرچەند زیاتر لە ئەورووپا وا بووە ئاکو لە بەریتانیا کە «لە سۆنگەی بارودۆخی ئایبەتی مێژووی سیاسیی ئێمەوە... کێشەیەکی زۆر لە سەر دەستوەردانی راستەوخۆی دەسەڵاتی یاسادانان یان جێبەجێکردن لە کایەی ئایبەتدا بەدی دەکرێ». ئەمەش «لەبەر رێزگرتن لە سەربەخۆیی ئاک نییە، بەڵکو زیاتر لەبەر ئەو نەریتەیە کە ئێستاش هەر ماوە و وەک بابەتێکی جیا لە خەڵک، سەیری حکومەت دەکات.» لەم سۆنگەیەوە «زۆربەی خەڵک هێشتا لەسەر ئەوە رانەهاتوون کە دەسەڵاتی حکومەت بە دەسەڵاتی خۆیان، یان بۆچوونەکانی بە بۆچوونی خۆیان بزانن.»

میل پێیوایە کە تەنیا «پرەنسیپێکی زۆر سادە» هەیە کە دەبێ «بەسەر پەیوەندیی نێوان کۆمەڵگە و ئاکدا، لەڕووی کۆنترۆڵ و ناچارییەوە، زاڵ بێ.» و ئەوەش ئەوەیە کە «تەنیا ئامانجێک کە مرۆڤ بۆی هەیە، چ ئاک یان بە گروپ، رێی لە ئازادژیانی ئاکێک بگرێ، پاراستنی خودە.» ئەوەی کە «دەڵێین مرۆڤگەل دەبێ بۆ دابینکردنی ئاسایشی ژینگەکەمان واتە زەوی کۆوەبن» ئاکە قسەیەکی رەوایە هەرچەند ئەوەشی زیاد کردوە کە کۆمەڵگە دەبێ «پێداویستیگەلی خۆشبژی» بۆ هاووڵاتیانی دابینبکات. میل بە دوای دەوڵەتێکی سودگەرای ئایدیالەوە بوو. ئەمەش زۆر لە سەروی یۆتۆپیاوەیە، هەروەها لێکچوونێکی رێژەییی زۆر زیاتری لەگەڵ کۆمەڵگەی ئەمڕۆ لە زۆربەی بەشگەلی جیهانی ئازاددا هەیە (هەرچەند بەتەواوی پێشبینیی ئەوەشی تێدا نەکراوە، کە وەها کۆمەڵگەیەک چ گرفتێک دەنێتەوە).

دەوڵەتە سودگەراکەی میل بوارێکی کۆمەڵایەتی و ئابوریی وا پێکدێنێ، کە تێدا هەر ئاکێک بتوانێ بە پێی خواست و بۆچوونی خۆی بژیت. بەم شێوە ئاک دەتوانێ وەک مرۆڤێک سەرجەم تواناکانی خۆی بخاتەگەڕ. لێرەشدا پێ لەسەر خۆپێگەیاندنی پێشکەوتنخوازانە، پەروەردەکردنی بەهاکان، هەروەها بەدواداچوونی ئامانجگەلێک دادەگیرێ، کە وا لە ئاک دەکەن بتوانێ کەسایەتی خۆی بڕسکێنێ. (وەک دەیبینین میل باوەڕی بە هەڵاواردنی رەگەزی نەبوو: کۆمەڵگەی سودگەرا بۆ دابینکردنی رەزامەندیی هەموو هاووڵاتیانی تێدەکۆشێ.)

بەم شێوەیە ئازادی لەسەر ئایدیاگەلی سودگەرا بنیات نراوە. هاووڵاتی و دەوڵەت بە پێی «گرێبەستی کۆمەڵایەتی» کۆ نابنەوە ئاکو لەو سۆنگەیەوە چاو لە هەندێک لە مافگەلی ئاکەکەسیی خۆیان بپۆشن بۆ ئەوەی بگەنە مافە کۆمەڵایەتییەکانیان. بەپێی گرێبەستی کۆمەڵایەتی پێویستە واز لە هەندێک لە ئازادییەکان بهێنرێ، لە کاتێکدا کە ئایدیالی سودگەرا پێویستی بە پەروەردەکردنی ئایبەت و ئاکەسی ئەو مافانەیە. ئازادی و سودگەرایی هەر لە سەرەتاوە لێک گرێدراون. ڕوانگەی بێنتام لەمەڕ ئازادی تەنیا لەرووی تیۆریکەوە

> دەوڵەتە سودگەراکەی میل بوارێکی کۆمەڵایەتی و ئابوریی وا پێکدێنێ، کە تێدا هەر ئاکێک بتوانێ بە پێی خواست و بۆچوونی خۆی بژیت. بەم شێوە ئاک دەتوانێ وەک مرۆڤێک سەرجەم تواناکانی خۆی بخاتەگەڕ

نەبوو. باوەڕی بە ئازادیی ئاک وای لێکردبوو، کەوا پێشنیار بکات یاسای قەدەغەکردنی هاوڕەگەزبازی هەڵبوەشێنرێتەوە: سەختە بتوانرێ ئەم خواستەی نێوان دوو کەس پەیوەندی بدرێتەوە بە تەندروستیی خۆیان یان کەسێکی دیکەوە. بۆچوونێکی پێشکەوتووانەی وەها لە سەردەمێکدا کە « نێربازەکان» لە سێدارە دەدران، نەدەکرا بەئاشکرا بانگەشەی بۆ بکرێ. ڕای بێنتام لەمەڕ هاوڕەگەزبازی، بەئایبەت بۆ کەسێکی بەرزەمژی وەک ئەو لە بیرمەندێکی گەورەدا، کە قەت ئەزمونی سێکسیی نەبوو. ئەو بۆخچەیەک بوو هەر نەکرایەوە ئەمەش زۆر شت لەمەڕ کاریگەریی ئازادکەری سودگەراییەکەی ناوبراو دەردەخات. هەر وەک میل بۆ خۆی بە زمانێکی پاک و گشتی کە رەنگە ئیدی لە ڕەبەنێکی هەتایی وەک ناوبراو هەر چاوەڕوان دەکرا . وتی:

« هەروەک چۆن پێویستە لە سەردەمی نەڕسکانی مرۆڤایەتیدا بیروباوەڕی جۆراوجۆر هەبن، پێویستە شێوەگەلی جۆراوجۆری ژیانیش تاقی بکرێنەوە.» (لەراستیدا لە کۆمەڵگەی سودگەرای ئێستادا ئەوە خودی داوێنپاکی و خۆپاراستنە کە وەک «ئەزمونی ژیانێکی» نامۆ لە قەڵەمدەدرێ.) بەڵام دواقسە لەمەڕ ئەم چەشنە پارادۆکسانە دەبێ قسەی میل بێ: « ئازادیی ئەواوی ڕەئکردنەوە و ئینکاری بیروباوەڕ، ڕاست ئەو ڕەوشەیە کە مافی ئەوەمان پێدەدا ئاکو بزانین بیروباوەڕەکەمان لەپرانیکدا چەندە سەرکەوتوە، بە هیچ شێوەیەکی نر بوونەوەرێکی خاوەن ئوناگەلی مرۆڤانی، ناتوانێ لە بەرهەقبوونی خۆی بەشێوەی عەقڵانی خانرجەم بێ.»

وا چاکە ئەوەش وەبیر بێنینەوە کە هەر ئەو نادادپەروەرییە کۆمەڵایەتیانە کە بوونە سەرچاوەی ئیلهام بۆمیل ئاکو ئەم ڕستانە بنوسێ، هاوکات بوونە ئیلهام بۆ مارکسیش ئاکو «کاپیتاڵ» بنوسێ. زۆر کەس یاخیبوونە شۆڕشگێڕانەکەی مارکسیان بە لاوە لە بۆچوونە بەرز و شکۆمەندەکانی میل بۆ وەڵامدانەوە بەو هەژارییە ئاقەت پڕووکێن و کەلاوەنشینیەی بەریتانیای سەردەمی ڤیکتۆریا پێ باشتر بوو. بەڵام بەو حاڵەش سەیر لەوەدایە کە ئێستاشی لەگەڵ بێ، ئەوە هەر بۆچوونەکانی میلن کە لە گوێماندا دەزرینگێنەوە. بۆچوونەکانی کە ئەوکات بەروالەت بێ بڕشت بوون، کۆمەڵگەی ڕۆژئاوایان گەیاندە باری ئێستای و ئەو وڵاتانەی کە ئازە لە مۆتەکەی مارکسیزم رزگار بوون، وردە وردە دەخەنە ژێر کاریگەریی خۆیانەوە.

بەڵام ئایا بەراست قسەکانی میل ئەوەندە ناکاریگەر بوون؟ لەرووی ئیۆرییەوە لانیکەم ئامۆژگارییەکانی میل ڕاست هەر هێندەی ڕێنوێنییەکانی مارکس، دەیانتوانی کار بکەنە سەر ڕەوشی خراپ و شێواوی کۆمەڵایەتی سەردەمەکەی. میل داکۆکیی لەئازادیی دابینکردنی خواستەکانی ئاک دەکرد: مەبەستەکە ئەوە بوو کە بەهرە و وزەی ئاکو ئەواو ئازاد بکرێن و ئەو هەلە بۆ هەموان بڕەخسێ ئاکو پەی بە بەهرەکانیان بەرن. ئازادی بواری بۆ داهێنان و گەشەی داهێنەرانەی بەهرەکان دەکردەوە، بۆیە لە ئەنجامدا دەمانتوانی لەرووی ئەخلاقی، ڕۆحی و فیکرییەوە گەشە بکەین. ئەو کاتە کۆمەڵگەیەکی باشتر دروست دەبوو کە تێدا دەکرا بە سەر لایەنە ناشیرین و خراپانەدا کە مارکسیان وا ئوڕەکردبوو، بە بێتێکدان و ئاژاوەی ئوندی شۆڕشگێڕانە، سەرکەوین. جارێکی دیکە وادیارە بوو کە پێشنیارەکانی میل بۆ چارەسەری ئەو کێشە کۆمەڵایەتی و ئابوورییانەی کەوا بەریتانیای سەردەمی ڤیکتۆریا بەدەستیانەوە دەینالاند، ئەوەند بەکەڵک و کاریگەر نەبووبێتن، لەهەمانکاتدا ڕەنگە ئەوە بیسەلمێتن کەوا کۆمەڵگەی ڕۆژئاوا لە ماوەی (١٥٠) ساڵی دوای میلدا بەوردی چەندە پێشکەوتووە. کاریگەریی ئازادکەرانەی ئەم جۆرە بۆچوونانە لە سەرەتادا زۆر لە سەرەخۆ بوو، بەڵام لە ماوەی نێو سەدەی دواترا بەشێوەیەکی بەرچاو خێرا بوون و سەرکەوتنیان وەدەستهێناوە. «دۆڵەکانی سیلیکۆن» کە ئەمرۆ کە لە هەموو جیهانی ڕۆژئاوادا دەبینرێ، نموونەی پڕ بەپێستی وەدیهاتنی ئەو ئاکەیە کە میل مەبەستی بوو، ئەمەش چونکە پەیوەندیی بە توانای ئایبەتی و کار و ئێکۆشانەوە هەیە، بێگومان بە سەر کۆسپەکانی کانەکییەکاندا زاڵ دەبن.

دەمێنێتەوە سەر شێلگیربوون لەسەر سودگەرایی لیبراڵی میل. چاکەی گشتی: دابینکردنی ئەوپەڕی ڕەزامەندیی زۆرینەی خەڵک چۆن حیساب دەکەین؟ جارێ وەڵامەکە ئەزموونییە. ئێگەیشتن و ئەزمونی باو ڕێنیشاندەر دەبێ، بەڵام ئەنانەت ئەمەش بێکێشە نییە. ئەوەی کە هەر ئاکێک ئازادانە بە دوای دابینکردنی ڕەزامەندیی خۆیدا بگەڕێ، هەر بۆ خۆی ڕەزامەندیی جۆراوجۆری لێ دەکەوێتەوە، کە میلیش بۆخۆی ئەواو لەمە ئاگادار بوو، بەڵام ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە لەرووی لۆژیکییەوە ناکرێ ڕەزامەندی لە ئاستی کۆمەڵگەدا بپێورێ. هەرچەشنە ڕێنوێنی و ئامۆژگارییەک لەمەڕ ڕەزامەندیی گشتی، چۆن دەکرێ بڵێ دەزانێ ڕەزامەندیی گشتی کامەیە، لەکاتێکدا هەرکەس بەشێوەی ئایبەتی خۆی ڕەزامەندی پێناسە دەکات؟ ئایا پێناسە فەردییەکانی ئێمە بۆ ڕەزامەندی، بەکردەکی پەیوەندییان بە پێناسەی ڕەزامەندییەوە لە ئاستی کۆمەڵگەدا هەیە؟ بەپێی بەڵگەهێنانەوەی فەلسەفی لێرەدا وەڵامەکە ڕەنگە نێگەتیڤ بێ. بەڵگەیەکی لۆژیکیی وامان بەدەستەوە نییە ئاکو بیسەلمێنین کە بۆچوونگەلی فەردی لەمەڕ ڕەزامەندی هاوبەشن، بەڵام سودگەراکان دێنە جواب و دەڵێن کە ئەمە بە قەدەر بەڵگەهێنانەوە فەلسەفییەکانی هیوم دورە لە

بابەتەکەوە. ئێمە وەک مرۆڤ خاوەن ئایبەتمەندیگەلی هاوبەشی مرۆڤانین و ئەمەش ئەوەندە گشنگیرە کە دەتوانێ بوار بۆ پێکهێنانی ڕێککەوتنێکی فراوان خۆش بکات.

ئەمە لەو بەڵگەهێنانەوانەیە کە دەڵێ: «دەزانی کە مانای هەیە». بەکردەکش لیبراڵیزمی دیموکراتیکی مۆدێرن کە تا سەر ئێستاش بۆ خۆی سودگەرایە لەراستیدا هەر ئەمە دەکات. ئابوریناسان فاکتەرێکی گشتیی «هەستی خۆش» دەپێون کە زیاتر لەسەر بنەمای نرخ و بڕی ئێچووی بەکارهێنەرە، بەڵام دواجار ئەوە هەر ئابوورییە کە خەریکە بەپێی پێوەرەکانی خۆی، بۆ مەبەستەکانی و بۆ خێر و قازانجی خۆی دەیپێوێ(لێکی دەدانەوە). نیشانەیەک لە ڕەزامەندیی گشتی لە کۆمەڵگەدا دەردەخات، بەڵام بەخنەوەریی پرانیکی ناپێوێ. ئەمەش بابەتێکی نەرە، بێگومان یەکسان نییە بەو پارەیەی کە ئێمە خەرجی دەکەین: پەیوەندییەکی زەرووری لە نێوان ئەم دووانەدا نییە. بەو حاڵەش وادیارە کە بۆ ئێستا باشترین کارە کە دەبێ بکرێ. لەوسۆنگەیەوە کە هەنووکە کۆمەڵگەی ئێمە لەژێر دەسەڵاتی هۆکارە ئابوورییەکاندایە، نابێ سەرمان لەوە سوڕ بمێنێ، کە بوترێ ئەم هۆکارانە دەرخەری ئەوەن کە ئێمە چۆنین و بارودۆخەکە چۆنە. لەراستیدا بۆ شتێکی زۆر وەک پێوانەی چێژی بێتنام و سندرومی کەمترین ئاستی دەگەڕێینەوە.

پێشوازی لە بەرهەمە چاپکراوەکانی میل، وای کرد کە تا دەهات ناوبراو زیاتر دەبووە جێ سەرنجی خەڵک. بوو بە کەسایەتییەکی جێگای ڕێز و تواناییی بۆ پێشڤەبردنی هەندێک پرسی ڕۆژ کەڵکی باش لە ناوبانگ و بڕشتی خۆی وەربگرێ. کاتێک لە ساڵی (١٨٦١)دا شەڕی ناوخۆی ئەمریکا سەریهەڵدا، بە

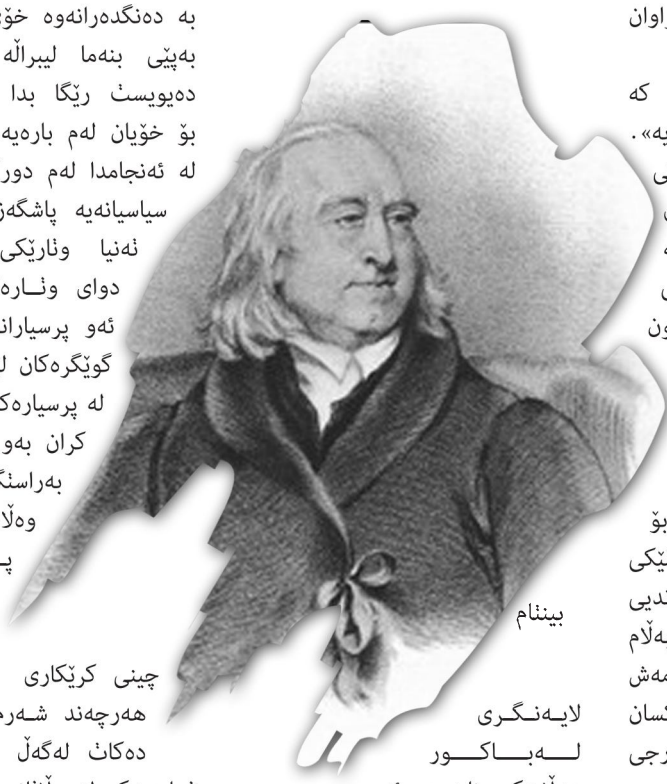

بێتنام

لایەنگری لەبراکور هەڵایەکی نایەوە. ئەو پێیوابوو کێشەی سەرەکی کۆیلایەتی بوو، کە لە چەمکی سودگەراییدا ئاماژەی پێ نەکرابوو. (میل بە گەنجی بەتوندی داکۆکیی لە پرۆژەی «ویلیام ویلبرفۆرس» کردبوو کە پرۆژەیەکی دژی کۆیلایەتی بوو و (٣٠) ساڵ پێشتر لە لایەن پارلەمانەوە پەسەند کرا بوو.)

لە ساڵی (١٨٦٥)دا میلیان هان دا کە خۆی بۆ ئەندامیەتی ئەنجومەنی نوێنەران کاندید بکات، بەڵام ئەو بە لایەنگرانی خۆی لە پارتی لیبراڵی وت کە ئەو، کارەکە ئەنیا بەشێوەی تا ڕادەیەک ناباوی خۆی دەکات. لە ماوەی هەڵبژاردنەکەدا هیچ پرۆپاگەندەیەکی نەکرد و ڕێگاشی نەدا، کەسێک بۆ پرۆپاگەندەکردن بۆی پارە خەرج بکات. لە سەرەتاوە ئەنانەت لە وتاردان و پەیوەندیکردن بە دەنگدەرانەوە خۆی بەدور گرت. بەپێی بنەما لیبراڵە سودگەراکانی، دەیویست ڕێگا بدا کە دەنگدەران بۆ خۆیان لەم بارەیەوە بڕیار بدەن. لە ئەنجامدا لەم دورگرتنە کەم وێنە سیاسیانەیە پاشگەزیان کردەوە و ئەنیا وتارێکی پێشکەشکرد. دوای وتارەکەی وەڵامی ئەو پرسیارانەی دایەوە کە گوێگرەکان لێیانکرد. هەندێ لە پرسیارەکان بەمەبەستەوە کران بەو حاڵەش ناوبراو بەراستگۆییەکی دڵڕفێن وەڵامیدایەوە. پرسیارێکیان لێکرد کە ئایا ئۆ وتوونە کە چینی کرێکاری بەریتانیا، هەرچەند شەرم لە درۆکردن دەکات لەگەڵ ئوێژی کرێکاری ژمارەیەک لە وڵاتانی دیکە جیاوازە، هێشتاش «بەگشتی درۆ دەکات؟» میل بێ ئەملاو ئەولا وەڵامیدایەوە «بەڵێ من وتووم.» کرێکارانی ئامادە بوو چەپڵەیان بۆ لێ دا و میل هەڵبژێررا.

میل لەو خولەدا کە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەران بوو، لەسەر چەند بابەتێک بەتایبەتی مافی دەنگدانی ژنان و گەندەڵیی دەوڵەت قسەی کرد. لە بواری ئابوریدا کۆمەڵە بۆچوونێکی پسپۆڕانەی خستە ڕوو و لە پەسەندکردنی پرۆژەی چاکسازیی ساڵی (١٨٦٧)دا پشتی بە سەنگ و بڕشتی خۆی بەست. (ئەمە دووەمین پرۆژەی سەرەکیی چاکسازی بوو کە لە لایەن پارلەمانەوە پەسەند دەکرا. مافی دەنگدانی زۆر کرد و ڕێژەی

دەنگدەرانی کردە دوو هێندە.)

میل سەرەڕای ئەم هەوڵە شایستانەی، ساڵی دوانزە لە بەرامبەر «ویلیام هێنری سمیث»ی ڕۆژنامەفرۆشی سەرکەوتودا دۆڕا. میلی (٦٢) ساڵە لە فەرەنسا لە نزیک ئاوینیون خۆی گۆشەنشین کرد، بەمشێوەیە دەینوانی لە نزیک گڵکۆی هەرییت ئیلۆری خۆشەویستیدا بژی. «هلێن»ی کچی هەرییت لەوێ خزمەتی میلی دەکرد و لەوە بەدوا بەردەوام لە لای بوو (دیارە دیسان بەدور لە هەرچەشنە «کارێکی نەشیاو»)، بەڵام ڕێزی میل بەرامبەر بە هاوسەرە کۆچکردوەکەی زۆر زیاتر لە هەستی باوی ڤیکتۆرییایینە بوو. میل بۆ پەرەپێدانی ئەو ئامانجەی کە خۆی و ژنەکەی هەر دووکیان پێشڕەوی بوون، کتێبی «کۆیلەتی ژنان»ی نوسی. ئەم بەرهەمە کە یەکێک لەو یەکەمین کتێبانەیە کە لەم بارەیەوە نوسراون، زۆرێک لەو بابەتانەی کە میل لە کتێبی لەبارەی ئازادییەوەدا هێناونییە گۆڕێ، لەم کتێبەشدا ئاکو دوا ئەنجامە لۆژیکییەکەیان لەسەریان دەڕوا. ئەم بەرهەمە جگە لەوەی بەشێکە لە فەلسەفەی ناوبراو، زیرەکییەکی دەروناسانەشی تێدا بەدیدەکرێ. «مادام باوەڕێک بەقوڵی لە هەستدا بنجی داکوتابێ، لەرێی هێزی زیانڕی بەڵگەهێنانەوە بەدژی، نەک هەر بنکۆڵ نابێ، بەڵکو زیانڕیش دەچەسپێ، چونکە ئەگەر ئەو باوەڕە بە بەڵگەوە وەرگیرابا، بە ڕەنکردنەوەی ئەو بەڵگەیەش ڕەنگ بوو هێزی خۆی لە دەست دابا، بەڵام کاتێک لەسەر هەست دامەزراوە، لەکاتی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هەر بەڵگە و گرۆڤێکدا، خاوەنی باوەڕە کە زیاتر هەست بەوە دەکات، کە هەستەکەی وا ریشەی داکوتاوە کە بەڵگەهێنانەوە کاری تێناکات.» وەها باوەڕێک دەکەوێتە دەرەوەی کات و شوێنی بەڵگەهێنانەوەی ئایەتی میلەوە.

بۆچوونی سوودگەرا لەمەڕ یەکسانی ڕوون و ئاشکرایە و ئەزمون باوەڕی، هەروەها لیبراڵیزمی میل پشتگیریی دەکەن، بەڵام هەموو بۆچوونەکانی لەسەر بنەمای ئەزمونی خۆی زۆر بەکەڵکی ژنی ئەم سەردەمە نایەن. میل بەپێی پەیوەندییە کەم وێنەکەی لەگەڵ هەرییندا، هەستی دەکرد کە دەبێ دان بەوەدا بنێ، کە ژنان دژی «لایەنی ئاژەڵانە»ی جوتبوونن لەگەڵ پیاودا. پیاوان نەدەبوو هەوڵیان بۆ ئەوە دابا، کە ئەم ڕەفتارە ناحەزەی خۆیان بەسەر «ڕەگەزی لاواز»دا بسەپێنن.

میل لە دواساڵانی ئەمەنیدا، خەریکی نوسینەوەی ژیاننامەی خۆی بوو کە ئێیدا بێ پێچ و پەنا باسی خۆی و بەئایەتە هەستی بەرامبەر بە باوکی دەکات. ئەم بەرهەمە یەکێک لە باشترین گێڕانەوەکانە لەمەڕ چۆنیەتیی گەورەبوونی وەک «بلیمەتێکی بەتۆپزی» و کاریگەرییەکانی لەسەر چێژ و زەوقە. میل کە باسی باوکە بە»سروشتە تورە»کەی دەکات، دەیکاتە ئاژەڵێکی سامناکی ڕاستەقینەی ڤیکتۆریایی. لە یەکەم دەستنوسی ئەم بەرهەمەدا، میل ئەوە دەگێڕنەوە کە چۆن باوک و دایکی «لەژێر بن میچێکدا، ژیانیان ئەوەندە لێک دور بوو، کە هەر دەتوت یەکیان لە باکوری گۆی زەوییە وئەویشیان لە باشور». لەمەڕ ئەوەی کە دایکی هەرییت، هاوناوی دڵبەرەکەی بوو زۆر شت وتراوە و ئەم بابەتە دەروناسەکانی گەیاندووەتە چەند ئامانجێکی کەم و زۆر بێ بنەما. حاشا لەوە ناکرێ کە میل ئەنانەت بە منداڵی ئەوەی دەزانی و دەیوت کە «خوێندنەکەم نەک لەدڵەوە نەبوو، بەڵکو لە ترسانیش بوو»، بەڵام هەرئەوەی کە ناوبراو سەرکەوتوانە خوێندنەکەی بڕی و بوو بە پیاوێکی ئەوەندە لیبراڵ و مرۆڤدۆست. بەبێ تۆشبوون بە گرێیەکی دەرونیی ئەوتۆ، هەر بۆ خۆی لە پەرجوو دەچێ. ئەنانەت هەندێ کەسیش کە تۆشی کێشە سێکسیەکانی میل نەبوون، ڕەنگە لەم بارەوە لەگەڵی هاوڕا بن

هیۆم

کە «هەتاکو ئەم غەریزە ئاژەڵانەیەی شەهوەت، لەخۆڕا بایەخێکی ئاوا زۆری لە ژیانی مرۆڤدا پێبدرێ، نابێ چاوەڕێ گۆڕانێکی گەورە بین لە ژیانیدا.» مەخابن، ئارمایی فرۆید لە ئاسۆوە دیار بوو و ژیانی مرۆڤ، خەمساردانە، بەرەوپێشەوە دەچوو.

میل لە ساڵی (١٨٧٣)دا لە ئەمەنی (٦٦)ساڵیدا لە ئاوینیون کۆچی دوایی کرد. ئازادەبوون و جوامێریەکەی، لە بورژوازیی سەردەمی ڤیکتۆریادا کەس چارەی نەدەویست، هەروەها بۆچوونە ئاکگەرایانەکانی لەگەڵ بیرکردنەوە شۆڕشگێڕانەکانی چەپدا یەکیان نەدەگرتەوە. بەو حاڵەش لە سەراسەری بەریتانیا و لە دەرەوەشی، واتە لەو شوێنانەی کە هێشتا میهرەبانی و بەزەیی بەسەر فێڵ وتەڵەکەدا باڵادەست بوو، لەو شوێنانەی کە باوەڕ بە ئازادی لەسەرو سەرەرۆیی و قازانجی ئایبەتەوە بوو، شینیان بۆ گێڕا.

بنەتا

میل لەلایەن نەوەکانی دوای خۆیەوە غەدری زۆری لێکراوە. فەیلەسووفان بەو بیانووەی کە سودگەراییەی هیی خۆی نییە، بایەخێکی ئەوتۆیان پێنەداوە و پێیانوایە کە هیی بێنتامە و ئەم ئەنیا پەرەی پێداوە. ئەمەش بێ ئینسافییەکی ئەواوە. ئەو پەرە و گەشە لیبراڵەی کە ناوبراو بەسودگەراییدا، هەروەها ئەو داکۆکییە زۆرەی کە لێیکرد، بۆچوونە فەلسەفییەکانی بێنتامی کردە پرۆسەیەکی یەکپارچەی گەشانەوە لە هەردوو رووی فەلسەفە و ژیانی خەڵکدا. هەر بەم جۆرە، بیروباوەڕە لیبراڵ و سیاسییەکانی میلیش غەدریان لێکراوە، زیاتریش لەبەرئەوە کە زۆر سەرکەوتو بوون. ئەوەی میل سەرەڕای دژایەتیی ئاشکرای گشتی، داکۆکیی لێدەکرد، ئێستاکە لای ئێمە شتێکی زۆر ئاساییە. ئێمە لە رۆژگارێکی سودگەرای لیبراڵیدا دەژین. یاساکانی کۆنگرە، بڕیارە هەمەجۆرە سۆزدارانەکان، ئەنانەت ئەخلاقی ئایبەتی ئێمەش، هەموویان لە گرێوی بۆچوونگەلی سودگەرایانەدان. ئێمە چ بزانین و چ نەزانین، بەپێی دروشمێکی سودگەرا لە ناخماندا، بەشێکی زۆری کاروباری ئایبەتی خۆمان بەڕێوە دەبەین و بۆچوونەکانمان دادەڕێژین.»دابینکردنی ئەوپەڕی قازانج بۆ زۆرینەی خەڵک» رۆڵێکی وەها دەبینێ کە لە دیموکراسییە ئازادەکانی رۆژئاوادا بووەتە پرەنیسپێکی سەرەکیی بێ ئەم لاوئەولا.

لەهەمانکاتدا ئەوە لیبراڵیزمی میلە کە ئێستاکەش هەر وا ناکۆکیی لە سەرە. دیارە لە سەردەمێکی لیبراڵدا، لیبراڵبوون زۆر باشە، بەڵام بۆ چارەسەری لایەنە نێگەتیڤەکانی کۆمەڵگە دەبێ چی بکرێ؟ میل هەر لەبەرئەمە بوو کە هەموو ناخۆشییەکی قبوڵدەکرد. ئەنانەت لەمەڕ مەستی، زیاتر پابەندی بنەماگەلی لیبراڵ بوو تاکو بۆچوونی قەیم ئاسایانەی خۆی. کۆمەڵگە مافی ئەوەی نییە «پێوەرگەلی باوی کرداری ژیرانە» بەسەر تاکەکانیدا بسەپێنێ. ناوبراو پێوابوو کۆمەڵگە هەر لە منداڵیڕا تاکو دەسپێکی مێرمنداڵی «دەسەڵاتێکی رەها»ی بەسەر تاکەوە هەیە. ئەگەر نەیتوانی لەو ماوەیەدا کرداری ژیرانە پەرە پێ بداتە، ئەوا خەتای کۆمەڵگە بۆ خۆیەتی لەوەدا کە ئەندامانی ژیرانە ناجووڵێنەوە.

لەم سەردەمەدا لە دوو رووەوە لەگەڵ ئەم جۆرە لیبراڵیزمدا ئەبا

یاساکانی کۆنگرە، بڕیارە هەمەجۆرە سۆزدارانەکان، ئەنانەت ئەخلاقی ئایبەتی ئێمەش، هەموویان لە گرێوی بۆچوونگەلی سودگەرایانەدان. ئێمە بەپێی دروشمێکی سودگەرا لە ناخماندا، بەشێکی زۆری کاروباری ئایبەتی خۆمان بەڕێوە دەبەین

نییە. یەکەم: کۆمەڵگەی ئێمە ئەمڕۆ زیاتر لە مەستی گیرۆدەی مادە هۆشبەرەکانە. ئالوودە بوون بە مادە هۆشبەرەکان کارێکی نەزانانە و ماڵوێرانکەرە. لە لایەکی دیکەشەوە، میل رەنگە پێی وا بوو بێ رەنگە مافی خۆشی بووبێ کە مەستیش بۆ خۆی لە کەلاوەکانی سەردەمی ڤیکتۆریادا هەژاری و ماڵوێرانی زۆری لێکەوتەوە. دووەم خاڵیش ئەوەیە کە: کۆمەڵگەی هاوچەرخ بە بێگومان «دەسەڵاتێکی رەها» بەسەر گەنجانەوە نییە. (ئەمەش زۆرتر بەرهەمی ڕوانگەی لیبراڵە لەمەڕ پەروەردە، راهێنان و هتد... .) بەو حاڵەش ئەنانەت ئەگەر بشمانەوێ هەندێ لایەنی لیبراڵیزمی میل پشتگوێبخەین، ناوبراو هێشتا نەخشێکی سەرەکیی لە ئاراستەکردنی شێوەی بیر کردنەوەماندا هەیە. هەرچەند هەوڵیش بدەین تاکو کاریگەریی ئەم جۆرە لیبراڵیزمە بسڕینەوە، بێگومان هەر بەپێی

بنەماکانی سودگەرایی دەنرخێندرێ. رەنگە ئێمە هەمیشە بۆچوونەکانی میلمان بەدڵ نەبن، بەڵام ناوبراو هێشتا هەر قسەی یەکەم دەکات.

لە بەرهەمەکانی میل

-«پێکهێنانی ئەوپەڕی رەزامەندیی زۆرینەی خەڵک، بنەمای ئەخلاق و یاسادانانە.»

جێرمی بێنتام

-سروشت مرۆڤایەتیی خستوونە ژێر دەسەڵاتی دوو سەروەری مەزنی وەک دەرد و چێژەوە. ئەنیا ئەوانن کە پێماندەڵێن چ دەکەین و ئەوەشمان بۆ دیاریدەکەن کە چ دەبێ بکەین. لە لایەکەوە پێوەری چاکە و خراپە و لە لایەکی دیکەشەوە زنجیرەی هۆ و بەرهۆکانیش هەر لەدەستێ خۆیاندایە. لەوەی دەکەین، لەوەی دەیڵێین، لەوەی بیری لێدەکەینەوە، بەسەر ماندا زاڵن. چەندی دەکەین ئاکو لە کۆتی ئەم دوو چەمکە رزگار بین، هەر ئەرێ و ئەئیدیان دەکەین. رەنگە کەسێک بەقسە نیشانبدا کە خۆی لە هەژمونیان دەرباز کردوە، بەڵام لەراستیدا هەروا کۆیلەیان دەبێ... ئەو سیستمانەش کە هەوڵ دەدەن بیخەنە ژێر پرسیارەوە، هەر قسەی لابەلا دەکەن و هیچیتر، هەر سۆزدارانە بیر دەکەنەوە و بە لای عەقڵدا ناچن و هەر چێو لە ئاریکی دەکوتن.

جێرمی بێنتام

-هەوڵدان بۆ شێنک و چێژڵێ بینینی، بێزاری لێی و دڵقرچێنیی، کۆمەڵە دیاردەیەکی ئێکچرژاون، یان خۆ با بڵێین دوو پارچەی دیاردەیەکن... هەوڵدان بۆ شێنک، ئەنیا کانێک دەلوێ کە بیر لێکردنەوەی چێژبەخش بێ، ئەگینا چ سروشتی بێ و چ نەبێ کارێکی ئەستەمە.

جۆن ستیوارت میل

سودگەرایی

-رەخنەگران رەنگە گومان لەوە بکەن، کە ئەگەر مرۆڤ لەوە گەیشتووە ئاکو رەزامەندی بکانە ئامانجی ژیانی، بە بەشێکی باشی ڕازی بێ، بەڵام بەشێکی زۆری خەڵک بە کەمتر لەوەش ڕازی بوون. وادیارە پێکهێنەرە سەرەکییەکانی ژیانێکی خۆش دوو شت بن، کە هەرکامیان بەئەنیا زۆرجار بۆ ئەمە بەسە: ئاسودەیی و جۆش و خرۆش.

سودگەرایی

-وا باشە مرۆڤێکی بەپەرۆش بێ ئاکو بەرازێکی بێخەم. وا باشە وەکو سوقراتێ ناڕازی بی ئاوەکو گەمژەیەکی بێ خەم. ئەگەر گەمژە یان بەراز باوەڕیان بە شێنکی ئرە، لەبەرئەوەیە کەوا هەر لە خەمی خۆیاندان.

سودگەرایی

-ئەم وتارە قسە لەسەر بابەتێکی زۆر سادە دەکات، کە دەسەڵاتێکی رەهای بەسەر پەیوەندیی نێوان کۆمەڵگە و ئاک، لەرێی هێز ، زۆر و چاودێرییەوە هەیە، چ لەرێگای هێزی جەستەییەوە بەشێوەی سزای یاسایی بێ، یان لەرێگای گوشاری ئەخلاقیی رای گشتییەوە. پرەنسیپەکە لێرەدا

ئەوەیە کە ئاکە ئامانجی دەستەبەرکراو بۆ مرۆڤ، بە ئاک یان بە گروپ، بۆ دەستوەردان لە ئازادیی کرداری هەر کەسێک، پارێزگاری لە خودە. ئاکە مەرجێک کە دەکرێ لەرێی یاساوە بەسەر ئاکی ناو کۆمەڵگەیەکی شارستانیدا، بەپێچەوانەی ویستی خۆی بسەپێنرێ، ئەوەیە کەوا نەهێڵرێ زیان بە دەوروبەرەکەی بگەیەنێ. دەستەبەرکردنی چاکە و قازانجەکەی، ئەنیا لەرووی جەستەیی و ئەخلاقییەوە، بەس نییە. ناکرێ لە رێگای یاساوە بەوە ناچار بکرێ کە کارێک بکات یان نەیکات. هەر لەبەرئەوە کەوا بەقازانجیەتی وا بکات، چونکە بەم جۆرە دڵخۆشتر دەبێ، یان چونکە لە ڕوانگەی خەڵکی تر بەژیرانە و راستی دەزانن.

لەبارەی ئازادییەوە

-ئاک بەسەر خۆی، بەسەر لەشی خۆی و بەسەر دەرونی خۆیدا زاڵە.

لەبارەی ئازادییەوە

-ئەگەر هەموان جگە لە یەک کەس، یەک باوەڕیان هەبوایە و ئەنیا ئەو یەک کەسەش جیاواز بیری کردبایەوە، ئەوان بۆیان نەبوو کە بێدەنگی بکەن، هەر بەهەمان شێوەش ئەگەر ئەو کەسەش دەسەڵاتی بوایە، بۆی نەبوو ئەوانی تر بێدەنگ بکات.

لەبارەی ئازادییەوە

-کاتێک بیرتەسکەکان خەریکی توێژینەوە و لێکۆڵینەوە دەبن، ئەنجامەکەشی هەر بیرتەسکانە دەبێ.

ئۆگۆست کونت و ئۆزەڤیسم

-فەزیلەتی راستەقینەی مرۆڤەکان، لە توانای پێکەوەژیانی ئەوانەوە وەک ئاکگەلی یەکسان سەرچاوە دەگرێ، واتە دەبێ هیچیان بۆ خۆیان نەوێت، بەڵکو شتێک ئازادانە بدەن بە کەسێکی تر، هەرجۆرە دەسەڵاتدارەتییەکیش وەک پێویستییەکی ریزپەڕو، بەگشتی بە کاتی سەیر بکەن.

کۆیلایەتی ژنان

تەنها بەدوای چێژی خۆتەوە بە، چونکە چێژ لە شتێکتر نابینی.

ژیاننامەی خۆنوس

رۆژژمێری رووداوە گرنگە فەلسەفییەکان

-سەدەی شەشەمی پێش زاین دەستپێکردنی فەلسەفەی رۆژئاوا بە تالسی مێلتی.

-کۆتای سەدەی شەشەمی پێش زاین کۆچی دوایی فیساگۆرس

٣٩٩ی پێش زاین سۆقرات لە ئەسینا سزای مەرگی بەسەردا سەپێنرا.

-٣٨٧ی پێش زاین ئەفلاتون «ئەکادیمی»ی کە یەکەمین زانکۆی جیهانە لە ئەسینا دامەزراند.

-٣٣٥ی پێش زاین ئەرستۆ «لوکیون»ی لە بەرابەر «ئەکادیمی»دا لە ئەسینا دامەزراند.

-٣٢٤ی زاینیی ئیمپراتۆر کنستانتین پایتەختی ئیمپراتۆریای رۆمی بۆ بیزانس گواستەوە.

-٤٠٠ قەشە ئۆگۆستین دانپێدانانەکانی نوسی. فەلسەفە دەبێتە بەشێک لە تیۆلۆژیای مەسیحیەت.

-٤١٠ تاڵانکردنی رۆم لە لایەن ویزیگۆتەکانەوە، بە مانای دەستپێکردنی «سەردەمی تاریکی» دێ.

٥٢٩ داخستنی «ئەکادیمی» بە بڕیاری ئیمپراتۆر یوستی نیان کۆتایی بەهزری یۆنانی دێنێ.

-ناوەڕاستی سەدەی ١٣

تۆماس ئەکویناس شرۆڤەکەی خۆی لەسەر ئەرستۆ نوسی. سەردەمی فەلسەفەی سکۆلاستیکی.

-١٤٥٣بیزانس لەلایەن تورکەکانەوە دەستی بەسەردا گیرا. کۆتای ئیمپراتۆریای بیزانس.

-١٤٩٢کۆلۆمبۆس گەیشتە ئەمریکا. رێنیسانس لە فلۆرانسا دەستپێکرد و زانستی یۆنانی بووژایەوە.

-١٥٤٣کۆپرنیک بە بڵاوکردنەوەی کتێبێک «لەمەڕ سورانی هەسارەکان» لەسەر بنەمای بیرکاری سەلماندی کە زەوی بە دەور خۆردا دەسورێ.

-١٦٣٣کڵێسا گالیلۆی ناچار کرد تیۆری تیشکی ناوەندیی جیهان رەت بکاتەوە.

١٦٤١ دیکارت «تێڕامانەکان» بڵاودەکاتەوە، کە بەدەستپێکی فەلسەفەی نوێ دادەنرێ.

-١٦٧٧ کۆچی دوایی سپینۆزا رێگای بۆ بڵاوکردنەوە کتیبی «ئەخلاقیات» ـەکەی خۆش کرد.

-١٦٨٧ نیوتن بە بڵاوکردنەوەی «بنەماکان» چەمکی هێزی راکێشانی دۆزییەوە.

-١٦٨٩ لاک «نامیلکەی لەبارەی تێگەیشتنی مرۆڤەوە»ی بڵاو کردەوە. سەرەتای ئەزمونیگەری.

-١٧١٠ برکلی «بنەماکانی زانستی مرۆڤ»ی بڵاوکردەوە و چەند رەهەندێکی نوێ بە ئەزمونیگەریی بەخشی.

-١٧١٦ کۆچی دوایی لایب نیتس.

-٤٠ ١٧٣٩ هیوم نامیلکەی «لە سروشتی مرۆڤی»ی بڵاوکردەوە و ئەزمونیگەریی گەیاندە سنورە لۆژیکییەکانی.

-١٧٨١ کانت، بەیارمەتیی «خەوی دۆگمائیک»ی هیوم، «ڕەخنە لە عەقڵی پەتی»ی بڵاو کردەوە. سەردەمی گەورەی فەلسەفەی ئەڵمانی دەستپێکرد.

-١٨٠٧ هیگل «دیاردەناسیی زەین»ی بڵاوکردەوە، کە بە لونکەی فەلسەفەی ئیۆریکی ئەڵمانیا دەژمێررێ.

-١٨١٨ شوپێنهاوەر «جیهانی وەک ئیرادە و وێناکردن»ی بڵاوکردەوە و فەلسەفەی هیندی هێنایە ناو فەلسەفەی ئیۆریکی ئەڵمانیاوە.

-١٨٨٩نیچە کە ڕای گەیاندبوو کە «خودا مردوە». لە ئورین شێت بوو.

-١٩٢١ ڤینگنشتاین نامیلکەی لۆژیکی فەلسەفی بڵاوکردە کە دەڵێ «دوا وەڵام» ی پرسگەلی فەلسەفییە.

دەیەی ١٩٢٠ «ئاڵقەی ڤییەنا» پۆزۆئیڤیزمی لۆژیکی دێنێتە ئاراوە.

-١٩٢٧هایدگەر «بوون و کات»ی بڵاوکردەوە، کە باسی پچڕانی نێوانی فەلسەفەی ڕاقەیی و ئەوروپی دەکات.

-١٩٤٣سارتەر «بوون و نەبوون»ی بڵاوکردەوە کە ڕوانگە فەلسەفییەکانی هایدگەری پەرەپێدا و «ئێگزیستانسیالیزم»ی ڕێکخست.

-١٩٥٣بڵاوبوونەوەی ئۆێژینەوە فەلسەفییەکانی وینگنشتاین پاش مردنی. لونکەی خولی ڕاقەیی زمانی.

بیلۆگرافیای ژیانی جۆن ستیوارت میل

-١٨٠٦ جۆن ستیوارت میل لە ٢٠ی مانگی مای لە لەندەن لە دایک بوو.

-١٨٠٧ وۆردزۆرس دیوانی شیعرەکانی لە دوو بەرگدا بڵاوکردەوە. هیگل دیاردەناسیی ڕۆح بڵاو دەکاتەوە.

-١٨١٧میلی زووپێگەیشتو لەژێر چاودێریی باوکیدا، وانە جیمز میل، دەستیکرد بە نوسینی مێژووی ڕۆم.

-١٨٢٤ لە کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاتی دەست بەکار دەبێ.

-١٨٢٦ نەخۆشیی دەرونی دەبێ.

-١٨٣٠عاشقی هەرییٹ ئیلۆر دەبێ، کە مێردی هەبوو و لەبەر چاوپۆشی مێردەکەی(جۆن ئیلۆر)، پەیوەندییەکی ئەفلاتونیی لەگەڵیدا دەبەستێ.

-١٨٣٢ یەکەم یاسای چاکسازی.

١٨٤٣ (سیستمی لۆژیک) بڵاودەکاتەوە.

-١٨٤٨ سەرنەسەری ئەوروپا زنجیرە شۆڕشێک دەستپێدەکات. مارکس و ئەنگلس (مانیفێستی کۆمۆنیستی) بڵاودەکەنەوە. میل (سیستمی ئابووری سیاسی) بڵاودەکاتەوە.

-١٨٤٩ مێردەکەی هەرییٹ، وانە جۆن ئیلۆر کۆچی دوایی دەکات.

-١٨٥١میل لەگەڵ هەرییٹ ئیلۆر زەماوەند دەکات.

-١٨٥٧ شۆڕشی هیند.

-١٨٥٨ کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵاٹ هەڵدەوەشێنەوە. میل بە موچەی مانگانەوە خانەنشین دەبێ و لەگەڵ هەرییٹ بەرەوە فەرەنسا کۆچ دەکەن. هەرییٹ لە ئاوینیون لە باشوری فەرەنسا ئوشی ئازارە باریکە دەبێ و دەمرێ.

-١٨٥٩ داروین (بنەمای جۆرەکاناصل انواع) بڵاو کردەوە. میلیش (لەبارەی ئازادییەوە) بڵاودەکاتەوە.

-١٨٦١شەڕی ناوخۆ لە ئەمریکا: میل بەپێچەوانەی ڕای گشتی لە بەریتانیا هانی پشتیوانی لە باکور دەدا. سودگەرایی بڵاو کردەوە.

-١٨٦٥ لە ڤێستٹ مینستر بۆ ئەندامێتی ئەنجومەنی نوێنەران هەڵبژێردرا.

-١٨٦٨ لە هەڵبژاردندا دۆڕا و کورسییەکەی پارلەمانی لە دەست چوو. گەڕایەوە بۆ ئاوینیون و زڕکچەکەی، وانە هلێن ئاگای لێ دەبوو.

-١٨٦٩ (کۆیلەتیی ژنانی) بڵاوکردەوە. کرانەوە کانادا سویس.

-١٨٧٣ میل لە ئەمەنی (٦٦) ساڵیدا لە ئاوینیون کۆچی دواییکرد.

سەرچاوە:

- اشنایی با جان استوارت میل، بول سترانیرن، ترجمة: کازم فیروزمند